

A történeti gondolkodás és a történész mestersége

1. rész: A történeti gondolkodás antik hagyományai

Bencze Dávid

Historical Thinking and the Craft of the Historian

Part 1: Antique Traditions of Historical Thinking

Abstract

Our perception of the past is concurrent with humanity because who we are and where we come from has always been a topic of interest for all people throughout history, thus we can not create a “one sentence” definition to the subject. What does the historian do? What is his/her mission? What is the object of her profession? How can he improve himself at his job? It is much easier to practice it than to define it. Of course, in my introductory chapter, I tried to summarize the most important general definitions of the work of a historian. In the next chapter, I focus on the circumstances of the development of historiography, e.g. first quasi historical writing, the Homeric epics. Then I concentrate on the works of Herodotus, Thucydides and Xenophon. This gives us an insight into the evolution of antique historical thinking. In the last part of my work I am discussing Roman historiography.

Keywords: Historiography; ancient Greeks, Rome; historical thinking; Homer; Hesiod; Thucydides; Xenophon; Tacitus; Polybios; Lukianos

Kulcsszavak: Historiográfia; ókori görögök, rómaiak; történeti gondolkodás; Homérosz; Héziódosz; Thuküdidész; Xenophón; Tacitus; Polübiosz; Lukianosz

Subject-Affiliation in New CEEOL: History – Ancient World

DOI: 10.36007/eruedu.2021.1.021-037

Bevezetés

Különböző formákban ugyan, de minden kor emberét foglalkoztatta az a kérdés, hogy honnan érkezett és hová jut el az emberiség vagy éppen saját népe. A múlt ismerete elválaszthatatlan volt a jövő ismeretétől. A hagyományos társadalmakban ugyanis a múltra való visszaemlékezés volt az alapfeltétele annak, hogy az ember teljes jogú tagja lehessen társadalmának. Ezt is szolgálták az ősről, a múltról szóló mítoszok, történetek, legendák. A legfontosabb a gyökerek, a kezdet ismerete volt, az „örök időkig” való visszanyúlás, amelynek eseményei apáról fiúra szálltak.

A hagyományos társadalmak minden ünnepe, rítusa, de gyakran még hétköznapi munkája is valamelyik ősök cselekedetének ismétlése volt, nem beszélve létünk első jeleiről. Gondoljunk csak a barlangrajzokra, vagy az emberiség létét igazoló első írásos emlékeinkre. Tudományos szempontból azonban csak a 19. századtól kezdve nyúltunk vissza ezekhez a forrásokhoz. Így gyakorlatilag minden korábbi írás elsődleges forrásnak tekinthető, amely a modern kor előtti időkben született meg. A történelem mint tudományos diszciplína gyakorlatilag a módszerek és a kutatás tárgyának meghatározását követően vált definiálhatóvá.

A következő sorozatomban arra vettem a bátorságot, hogy papírra vessem, koronként mit tartott a legfontosabb feladatának a történészszakma. Tehát mi maga a történelem, mi egy történész feladata és hogyan tudja jól csinálni a munkáját. Vagyis a történetírás történetébe szeretnék bepillantást nyújtani. A pusztá konzekvenciák levonásán túl szeretném a történetírás mérföldköveinek számító művekből a legfontosabb részeket is idézni. Ebben a vállalkozásban azonban már számos történész megelőzött. Romsics Ignác például egy vaskos kötetben értekezett a magyar történetírás történetéről nemzetközi kitekintéssel, ahol kommentálta is az egyes művek hozadékát a történetírás számára. Viszont kimaradt a kereszténység előtti historiográfia. Hasonlóan fontos lehet a Gyurgyák János és Kisantal Tamás közös szerkesztésében megjelenő kétkötetes *Történetelmélet*. Ők viszont kötetekben nem csatoltak külön tanulmányokat, így csak forráskiadásnak értelmezhető a vállalkozásuk. A történetírás áttanulmányozásával az utóbbi időkben Ernst Breisach is foglalkozott, elődeitől eltérően – akik főleg adathalmazó vagy a nagy történetírói személyiségek, illetve történetfilozófusok egyéni életútját középpontba állító, s így az eseménytörténetet alig meghaladó munkákat tettek le az asztalra – a feladatát annak feltárásában látta, hogy megállapítsa, miként vélekedtek és milyen következtetésekre jutottak gondolkodóink a múlt, a jelen és a jövő folytonosságát illetően (Romsics 2011; Gyurgyák – Kisantal 2006; Breisach 2004). Ennek okán a feladatomat abban látom, hogy a szóban forgó művek tekintetében ismertessem a historiográfia egyes állomásait, kezdve az antik világ történetírásával. Ezek mellett pedig elemezzem az egyes idézett műveket és értékeljem történelmi hozadékukat.

A történész mestersége

A történelem a legegyszerűbb meghatározás szerint az emberi nem múltjának tudományos ismerete, vagy ha tetszik, az emberi történet tudománya. Filozófiai megközelítésben a történelem egy sajátos társadalmi tudatforma, ezen belül az emberi társadalom fejlődéséről felhalmozott ismeretek, következtetések és ezek rendszeri összességeinek egyvelege (Kávássy 2005, 3). A történet fogalmán általában a megtörtént eseményeket, a múlt eseményeinek valóságát szokták érteni. A történet fogalma valójában a múlt fogalmával áll szoros kapcsolatban. A múlton a jelenig eltelt időt, vagyis – dialektikusan értelmezve a fogalmat – az emberiség addig a pillanatilag megtett szakadatlan változásait és fejlődését értjük.

A történelmet – a tárgya mellett – módszerének sajátosságai teszik tudománnyá. A természettudományoktól eltérően eredményeit nem a közvetlen megfigyelés,

nem a kísérletezés révén, hanem a források feltárása, számbavétele és mérlegelése, vagyis azok kritikai elemzése alapján éri el. Mindezt az emberi történelem, nemzeti történelem vagy egy esemény történetének a konkrét sokrétűségében és sokszínűségében tanulmányozza.

A történésznek, függetlenül attól, hogy éppen milyen témát tudhat a vizsgálódásának középpontjában, igyekeznie kell a rendelkezésére álló forrásokból kritikát alkalmazva a számára legadekvátabb tényeket felsorakoztatni, majd a különböző törvényszerűségeken keresztül egy narrációt konstruálni. Ebben a tekintetben a történész munkája bizonyos szempontból mindig szubjektív jellegű marad, ám a megfelelően kiválasztott források és a belőlük megismert tények teszik kvázi objektív munkája gyümölcsét. Nietzsche szerint azonban nincs adott múlt, csak mindig értelmezett, vagyis nincsenek tények, csak értelmezések. Szerinte a tények eleve kiválasztottak, és egy-egy kor társadalmának konszenzusa alapján születnek meg (Nietzsche 1992). Egy biztos: a történelmi munkát sokkal könnyebb csinálni, mint tömören és világosan körülírni.

A térben és időben jól körülhatárolható múltbéli eseménysorozatok vagy konkrét események megismerése és elbeszélése éppúgy a történész mesterségébe tartozik, mint az egész emberiség múltjának a szintézise. Ezeknek a módja éppúgy lehet a felszín „kapargatása”, mint a mélyebb ok-okozati, összetettebb összefüggéseket kibányászó tevékenység. Hasonlóan többféle stílusérzékkel megáldott történelmi munkák készülhetnek. Vannak, akik könnyed, egyszerű, de lényegre törő tömönatos megoldásokban fogalmazzák meg eredményeiket, azaz tudományosabb stílusban, de ugyanúgy a szakmát űzik azok is, akik gigantikus szerkezetekben, regényíróhoz hasonlóan, mindent érintve és mindent elbeszélve az olvasmányosságra törekedve és az esztétika múzsájának átadva magukat fogalmazzák. Emellett vannak optimista és negatív hangvételű, vagy éppen realista és szkeptikus világnézettel rendelkező történészek is, akiknek a személyisége visszaköszön a műveikben. Edward H. Carr azt mondta, hogy „a történelem a jelen és a múlt között végbemenő, véget nem érő párbeszéd” (Carr 1961). Ennek okán akadnak oly történészek is, akik nem csupán a mai társadalom számára kívánják elmesélni a múlt eseményeit, hanem sokkal inkább saját meglátásukat a jelenre szeretnék vetíteni a múlt eseményeinek tükrében. Mindazonáltal legyen bármilyen is a történész, nem mellékes a felkészültségi foka, a világlátása, a műveltsége, a nyelvi készsége, valamint a szorgalma sem. Romsics Ignác szavaival élve azonban a legfontosabb, ami a történelmet valóban történésszé teszi, az a tehetség.

Az antik történelmi gondolkodás alapjai

A történelmi meglátásom szerint egyenlő az emberi lét kifejezésének az első módjával. Ám hozzá kell tenni, hogy az egyiptomi vagy a mezopotámiai közel négy-ötezer évvel ezelőtti sírfeliratok, királylisták, falfestmények aligha értelmezhetőek a mai értelemben vett történelmi interpretációnak. Szorosan nem tekinthetőek historiográfiai műveknek a különböző mondák, vagy az istenekről és a világ teremtéséről szóló mítoszok sem. Mindezeket a történettudomány mai állása szerint „csak” történelmi

forrásoknak tekintjük. Azonban a prehellén és antik világ műveiből nagyon is megismerhető a kor emberének a múltrol való gondolkodása. A történetírás elsődleges feltétele tehát az írás kialakulása, bár azt is tudhatjuk, hogy az írás megjelenése előtt már ismertek történelminek tekinthető feliratokat. A preklasszikus történetírást Collingwood „kvázi történetírásnak” nevezte, amely nem volt más, mint lényegében az események feljegyzése, életrajzi feliratok készítése. A későbbi korok elsődleges forrásai maguk viszont nem történetírói alkotások (Collingwood 1987).

A Kr. e. 8. századtól kezdve azonban a görög városállamokban élő adatrögzítők munkáiban már általánossá válik a tér és idő meghatározása, az ok és okozat felvázolása, a jó és rossz megismerése, a szükségszerűség és véletlen eldöntése. Ezek mellett a szerzők személyisége sem merült a feledés homályába. A homéroszi eposzok, amelyeket mára a klasszikus irodalom kincsestára őriz, évszázadokkal ezelőtt még a múlt hőseinek panteonjai voltak. Az ókori görögök végtelenül izgalmasnak, tanulságosnak, az ifjúság nevelésében pedig kiváltképpen hasznosnak találták őket.

Amikor a költők istenekről, nagy tettekről, szenvedésről és dicsőségről énekeltek, valójában a múltidézés sajátos felfogását teremtették meg a hőseposzban. Ez a műfaj ugyan nem nélkülözte a humort és az e világi történeteket, sőt még a tiszteletlen részleteket sem, lényegét tekintve azonban nagyszabású és nemes stílusban beszélt az életről és az istenekről. A költők alkalmazkodásuk révén fenn tudtak tartani egy látszólag töretlen epikus hagyományt. Mértékadó írott szöveg hiányában ugyanis a közösségi élet változó elvárásaihoz és valóságához igazíthatták mondanivalójukat.

Homérosz közel fél évezreddel Trója pusztulása után szerkesztette meg az *Illiaszt* és az *Odüsszeiát*. A bennük szereplő hősök cselekedeteinek az idő- és térbeli meghatározása meglehetősen kérdéses volt, de a történész számára talán ennél zavaróbb körülmény, hogy a nyugati civilizációra oly nagy hatással bíró két eposznak természetesen csak azok a változatai maradtak fenn, amelyeket valakik újra leírtak. Az *Illiaszból* az tűnik ki, hogy a történelem az arisztokraták története, akik a végzetük után loholva hőssé válnak. A kereskedők, iparosok és parasztok, a hétköznapi emberek alig játszanak szerepet a cselekményben, amely nem kronológikus keretben beszél el a tíz évig tartó ostromot, hanem drámai formában csupán néhány hét történetét mondja el. A rengeteg embert és hajót megmozgató hadjárat így az istenek cselekedeteinek és néhány hős tetteinek, szenvedélyének, dicsőségének és vereségének hátterévé vált. Az *Illiaszban* már megjelennek az emberi tulajdonságok, persze főként drámai és szélsőséges formában. Például Akhilleusz története, bátorsága, ereje, erkölcsisége, túlradó szenvedélye és végzete; Akhilleusz bajtársai és a vele kapcsolatos tettei, nemes asszonyok szenvedései; az istenek és istennők fondorlatai. A hősök mellett pedig a figyelem továbbra is az istenekre irányult. Hiszen az események végső oka az istenek akarata és szeszélye. Trója elpusztulása Athéné és Héra bosszúvágya volt Pariszon, aki Aphrodité náluknál szebbnek ítélte. E választás jutalmaként Aphrodité elérte, hogy Parisz a világ legszebb nőjének, Helenének a kegyeit nyerhesse el. A bosszú eszköze Helené férje, Menelaosz volt. Az istenek és istennők tetszésük szerint avatkoztak be a háborúba: hol közvetlenül kapcsolódtak be a harcokba, hol csak mások fegyverét

juttatták célba vagy térítették el, intrikákat szőttek mások ellen, Zeust győzködték, a halandókat befolyásolták és egymással civakodtak (Homérosz 2000a).

Az *Illiaszt* egyetlen ember kalandos története, az *Odüsszeia* követte. Az eposzi történelem nyilvánvalóan inkább inspirálni, mint tájékoztatni akart, ezért az *Odüsszeia* eseményei is időtlenek maradhattak. A műben az idő csak a hétköznapi élet hősiességét villantja meg. Homérosz tudatában volt a hétköznapi élet folyásának, vagyis annak, hogy a Nap felkel és lenyugszik, hogy az emberek megszületnek, felnőnek, megöregszenek és meghalnak. Ismerte az emberek sorsát, mégis ritkán jegyezte fel őket. Figyelme a hőstettekre összpontosult – Odüsszeusz dacolására az istenekkel –, vagyis a múlt csak a nagyobb, elszigetelt eseményekhez kötődő hősi tettek révén nyert értelmet. A jövőről pedig csakis a jóslatok és csodás előjelek beszéltek. Az elképzelés, amely szerint a múlt eseményei befolyásolhatják a jelen eseményeit, távol állt Homérosztól és kortársaitól. Ők csupán az időtlen események és erények folytonosságát ismerték fel, melyeket a múlt hősei tanítottak meg a jelen emberei számára. Ezért maradt tehát fenn a hősi történelem évszadokon át olyan időkben is, amikor az élet már nem hasonlított ahhoz, amilyen az archaikus görög világban volt (Homérosz 2000b).

Ugyan Homérosz hőseinek a cselekedetei még időben és térben megkérdőjelezhetőek maradtak, valamint az isteni akarat az élet minden területére kiterjeszhető érvényességgel bírt, és az emberi akarat csak másodlagos prioritást élvezett, Hésziodosz azonban már korszakokra osztotta az emberiség történelmét, s ezzel szakított a hősi eposz időtlenségének hegemoniájával. A *Munkák és napok* című művében az emberiség történetét négy nagy korszakra osztotta, amelyeket kommentált is. A kezdet kezdetét aranykornak nevezte, ahol az emberek az istenekhez hasonlóan gondtalanul, szenvedés és mindennapi munka nélkül éltek és békésen, öregedés nélkül haltak meg. A második volt az ezüstkor, ahol az emberi világra a kegyetlenség, a háborúk tomboló szeretete volt jellemző, mert az emberek lázadtak minden isteni ellen és fiatalon haltak meg. Ezt követte a rézkor, vagyis a rendkívüli fizikai erejű emberi faj élete, amely állandó háborúskodásban önmagát pusztította el. A soron következő volt a hősök kora, amely a nemes emberek és félistenek kora volt, akik szintén háborúban pusztították el magukat. Ebben a korban történt a trójai háború is. Az utolsó kor – a vaskor – Hésziodosz és a hétköznapi emberek kora volt, amely nem kínált mást, mint szenvedést, igazságtalanságot, a jóindulat általános hiányát, öregedést és halált. Mindezek alapján Hésziodosz szerint a történelemnek kontinuitása, folyamatossága és iránya van, így lényegében a történelem nem más, mint egy hanyatlás története, amelyet a vaskor után, Zeusz jóvoltából, a teljes pusztulás fog zárni (Hésziodosz 1955).

Hésziodosz műveit tekintve még mindig az istenek akarata áll a történelemfelfogás középpontjában. Jó példa rá *Theogónia* című műve, amely arról szól, hogy miképpen jön létre a mindent irányító akarat, vagyis az istenek genealógiáját foglalta össze. Hésziodosznak a múzsák éneklék el azt „ami van, ami lesz, és ami volt”, és azt jegyzi le az emberek számára. A múzsák dalukat a kezdettel kezdik, és sorra veszik az egyes istengenerációkat a Föld és az Ég (Gaia és Uranosz) gyermekeitől kezdve Zeuszon és testvérein, valamint a gigászok nemzetségén át egészen az emberek generációjáig (Hésziodosz 1967).

A poliszok Kr. e. 800 utáni felemelkedésével a görög világ nagy változásokon ment át. A polisz egy városi központból és az ehhez kapcsolódó vidéki területekből álló városállam volt. Ezek a nagyon eltérő méretű, különböző államformájú és kulturális fejlettségű államok szorosan összetartó, önmagukat kormányzó közösségek voltak, amelyeket az egyéni autonómia igénye és a törvények, valamint a szokások által megkívánt konformitás között meghúzódó heves és kreatív feszültség jellemezett (Breisach 2004, 18). Ennek egyik jelentős megnyilvánulása a görög gyarmatosítás folyamata volt, amely során a görögök fennhatóságuk alá vonták a Földközi-tenger partvidékét. Amikor a görög gyarmatosítók, kiváltképpen a Kis-Ázsia partján megtelepülők más szokású és vallású kultúrákkal kerültek szembe, egyre inkább tudatára ébredtek hellén identitásuknak. Noha a görögöket felsőbbrendűségi érzésük megakadályozta a kulturális asszimilációban, a görög gondolkodást mindenképpen befolyásolta annak a felismerése, hogy a világ nagyobb és sokszínűbb. Mindez jelentősen hozzájárult azokhoz a változásokhoz, melyek a görög költészetben, művészetben és mindenekelőtt a filozófiában zajlottak le (Breisach 2004, 19).

A szellemi forradalom a Kr. e. 6. században a korai filozófusokkal kezdődött. Ezek mindegyike a kozmosz titkaira keresett válaszokat, semmint az emberi lét problémáira. Csak a 4. században fordultak a szofisták az emberi élettel kapcsolatos jelenségek felé. A görög életben lezajlott változások, amelyeknek a szellemi forradalom fontos eleme volt, mégis igen hamar befolyásolták a görögök múltról alkotott elképzelését. Platón például az emberi világ változásainak az okát és a fejlődés értelmét kereste (Platón 1984). A görögöknek nem volt történeti folytonosságtudatuk, mint például az egyiptomiaknak, maguknak kellett a történelmüket konstruálniuk. Rácsodálkoznak, ráeszmélnek a maguk adottságaira valami gyermeki módon, így Kr. e. 500 körül az idő kontinuitásának a felfogása felé kezdtek tapogatózni. Ezzel a történelemnek egy olyan értelmezése kezdett kibontakozni, amelyben az évek eseményekkel teli sorozata a jelentől a legtávolabbi múltig nyúlik vissza. A történetírás tekintetében lehetőség nyílt rá, hogy a múltról már az istenek központi szerepe nélkül értekezzenek, vagyis kvázi humanizálták a múltat, a mindennapi embert állították a középpontba.

A történeti vizsgálgódás kezdetei és a görög történetírás

A történetírás atyjaként – Ciceró megfogalmazása után – Hérodotoszt szokás említeni, s ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen a görög–perzsa háborúról írt részletes és alapos munkája elsőként véste fel a nevét a történészek panteonjába. Valószínűsíthető, hogy Kr. e. 490 és 480 között született Kis-Ázsiában. Később Számosz szigetén, majd Athénban élt, majd beutazta a Földközi-tenger egész keleti partvidékét. *Történetek* című kilenckötetes művében nemcsak személyekről és eseményekről tudósít, hanem a történeti színteret is bemutatja. Bár még kezdetleges formában, de valamilyen szinten nála jelent meg először a történeti források kritikai vizsgálata, vagyis a különböző eredetű források összevetése és igazságtartalmuk mérlegelése. Hérodotosz a hangsúlyt magára a görög–perzsa háborúra helyezte, művében az etnográfiai és földrajzi tényezők is fontosak lettek.

Élvezettel mesélt az emberek eredetéről és szokásairól, városokról, régiókról, különböző államok berendezkedéséről, politikáról és Egyiptom, Arábia, India, Szkitia, Líbia vagy Thrákia furcsaságairól. Hérodotosz leírásai nem egyszerűen a különleges emberek és helyszínek iránti emberi kíváncsiságot kielégíteni vágyó kitérők voltak, hanem széles körű kultúrtörténeti kikerekedő tartalmú vizsgálódások. A történelmi megismerés szándékának a kezdetlegességét jól jelzi, hogy Hérodotosz műve szerkezetében követi az írásbeliség előtti hagyományokat, amelyeket Homérosz műveiből is ismerünk, miszerint a szerző a történet egy-egy jelentős fejleményéhez vezető úton egy sor kisebb epizódot ad elő. Történelemfelfogása nem ismerte a fejlődés fogalmát, szerinte a népek és egyének pályája körpályát fut be, és amikor ezt befejezik, mások lépnek a helyükre. Összességében tehát az istenek akarata és a véletlenek mint a történelem mozgatórugói mellett fontos szerepet játszanak az emberi természet tényezői (pl. bátorság vagy gyávaság) is (Hérodotosz 2000).

A halikarnasszoszi Hérodotosznak kutatásai össze vannak itt gyűjtve, hogy sem az emberek cselekedetei idővel feledésbe ne menjenek, sem azok a csodálatos nagy művek, melyeket egyrészt a görögök, másrészt a barbárok alkottak, nyomtalanul el ne vesszenek, valamint az se, hogy miért harcoltak egymás ellen. [...] Én magam azonban nem kívánok állást foglalni, hogy így vagy amúgy estek-e a dolgok. Hanem legelőbb arról a személyről szólnék, aki az én tudomásom szerint is először követett el jogtalanságot a hellénekkel szemben, majd elbeszélésem során szeretnék kitérni az emberek kisebb és nagyobb városaira. Mert sok, egykor hatalmas város lett jelentéktelenné, amelyek pedig az én időmben virágoztak, azok régebben voltak jelentéktelenek. S mivel tudom, hogy az emberi boldogság nem állandó, mindkét sorslehetőségről meg fogok emlékezni (Hérodotosz 2000, 3).

A görög történetírás kezdete tehát a görög–perzsa háborúkat összefoglaló, a perzsákról és görögökről szóló történeti könyvekkel kezdődött. A görög műltszemlélet azonban a későbbiekben egyre inkább az államok sorsára helyezte a hangsúlyt. Ennek a fejlődésnek a legfontosabb eredménye Thuküdidész munkája volt.

Thuküdidész írt a peloponnészoszi háborúról, ez volt a következő jelentősebb mű. Megjelenik benne a történeti valóság visszaadásának igénye. Mivel azonban nem volt ott, végső soron csak a saját véleményét, látásmódját tudta visszaadni. Az Athén és Spárta rivalizálásáról szóló műve már az analitikus történetírás prototípusának tekinthető, vagyis valamilyen szinten már tudományosnak mondható. Thuküdidész művének tartalma idő- és térbeli terjedelmében szűkre szabott volt ugyan (az addig megszokott műveket tekintve), viszont e kisebb témát igyekezett sokszínűen és sokrétűen, a lehető legtöbb forrást felhasználva interpretálni. Forráskritikája kifinomultabb volt, és törekedett a tér- és időbeli pontosságra. Törekedett továbbá a pártatlanságra is, hiszen művének célját nem a meggyőzés és az ősei iránti tisztelet vezérelte. Nem kívánt hősokeket kreálni, hanem az események emberi mozgatórugóinak a meghatározását, azok összefüggéseinek a feltárását vállalta. Mondhatnánk, hogy az első történeti oknyomozást ő végezte el.

A peloponnészoszi háború tehát nemcsak azért érdemelt figyelmet, mert a görög tudat meghatározó élményévé vált, hanem azért is, mert felszínre hozta azokat az alapvető és megváltoztathatatlan szabályokat, melyek a politikai eseményeket irányították. E szabályokat keresve Thuküdidész arra a megállapításra jutott, hogy a háborúkat csak részben irányíthatja az emberi akarat. Noha úgy tűnt, hogy Spárta és Athén kizárólag a két fél tudatos és szabadon meghozott döntéseinek eredményeként csapott össze, valójában a politikai helyzet mélyén már ott voltak azok az erők, amelyek a háború irányába terelték a két államot, amelyek érdekellentétben álltak egymással. Ezek az érdekek pedig az ember engesztelhetetlen hatalomvágyából eredtek, és Thuküdidész szerint éppen ez az emberi események legfontosabb mozgatója. Vagyis a történelem csak akkor válhatott az emberek és cselekedeteik történetévé, ha az emberek viszonylagos szabadságot nyertek az istenek befolyása alól. Az istenek tehát sohasem alakították közvetlenül az emberi események menetét. Noha Thuküdidész elfogadta, hogy az emberiség sorsának változását gyakran vezeti istenekbe, jóslatokba, megérzésekbe vetett hitük. Így az említés szintjén egy-két baljóslatú előjéről is beszámolt, hogy a háborút súlyos földrengések, éhínség, szárazság, járvány és napfogyatkozás is megelőzte. Későbbi elemzésében ugyanakkor az ilyen jelenségek nem kapnak szerepet; a háborút sokkal inkább az emberi élet sajátosságaiból fakadó erőviszonyok alapján értelmezte (pl. szenvedélyek, téves számítások, túlradó ambíciók okozzák az emberek végzetét és sikereit). Összességében tehát Thuküdidész rámutatott a háborúk és az emberek közösségi életét szervező erők közötti kapcsolatokra. Művében arra kereste a választ, hogy a megszerzett hatalom hogyan befolyásolja az állam sorsát (Thuküdidész 2006, 89).

Periklész beszéde – részlet (2. könyv, 63. fejezet):

Magától értetődő kötelességetek, hogy azt a megbecsülést, amely városunkat hatalmáért övezi, s amelyre mindnyájan olyan büszkék vagytok, ne hagyjátok elveszni, s hogy ne térjete ki a megpróbáltatások elől, ha ezután is szeretnétek ezt a megbecsülést kiérdemelni. És ne gondoljátok, hogy ez a küzdelem csupán annak az egyetlen dolognak az eldöntéséért folyik, hogy szolgálj legyünk-e, vagy szabadok. Nem! Itt hatalmatok elvesztéséről van szó, s arról, hogy mekkora veszélyt jelent az uralmatokkal magatokra haragított államok gyűlölete. S erről a hatalomról most már nem lehet lemondanotok, bármennyire szeretné is most egyikőtök-másikótok, a pillanatnyi helyzettől megrémülve, a tétlenséget kedvelő derék ember szerepét játszani. Hiszen hatalmatok immár zsarnoki uralommá vált, s lehet, hogy ennek kialakítása helytelennek látszik, de lemondani róla veszélyes. S az efféle emberek, ha meg tudnák győzni a többieket, vagy ha saját maguk alapíthatnának külön államot, nagyon hamar tönkretennék városunkat. Mert a nyugalom szeretete nem nyújt biztonságot, ha nem párosul tettekészséggel, s nem egy uralkodó szerepet betöltő, hanem egy leigázott városhoz illő, hogy állhatatosan szolgáljon (Thuküdidész 2006, 153–154).

Részlet a méloszi dialógusból (5. könyv, 105. fejezet):

Ami az isten jóindulatát illeti, az, reméljük, minket sem fog cserbenhagyni. Hiszen mi semmi olyasmit nem kívánunk vagy teszünk, ami ellentmondana az emberek istenről

való véleményének vagy egymás iránti táplált érzelmeinek. S istenről nagy valószínűséggel, az emberről pedig minden bizonytalansággal állíthatjuk, hogy a természetükben mindig ott rejlő kényszer alapján, ha megvan rá a hatalmuk, uralkodni akarnak. Ezt a törvényt nem mi találtuk ki, s fennállása óta nem mi alkalmazzuk először, hanem már készen örököltük, s minden időre érvényes örökségként fogjuk hátrahagyni. S ha e szerint járunk el, ezt abban a tudatban tesszük, hogy ti vagy bárki más hasonló hatalom birtokában ugyanúgy cselekednétek, mint mi. Így hát nyilvánvalóan semmi okunk nincs a félelemre, hogy az istenek jóindulatát esetleg elveszítjük. Ami pedig a lakedaimoniakról alkotott véleményeket s azt a reményeket illeti, hogy már csak becsületből is segítségetekre sietnek, nos, ebben az esetben csodálattal illethetjük gyermekhez illő bizalmatokat, de nem irigyeljük balgaságotokat. Mert igaz, hogy a lakedaimoniak, ha egymásközi érintkezésükről vagy hazai törvényeik tiszteletéről van szó, kiválóan viselkednek, de sokat lehetne arról beszélni, hogyan bánnak másokkal, s röviden szólva úgy jellemezhetjük őket, hogy aligha ismerünk még egy népet, amely a legteljesebb nyíltsággal azt tartja tisztességesnek, ami neki kellemes, és azt jogosnak, ami neki hasznos. S mivel ilyen a gondolkodásmódjuk, nagyon alaptalan a reményetek, hogy megmentenek (Thuküdidész 2006, 402).

A görög történetírók ismeretszerzési lehetőségei korlátozottak voltak, csak az eseményeket átélte és még akkor elő szemtanúkat „faggatták ki”. Thuküdidésznek sikerült a múlt eseményeinek sokaságát egységes művé formálni, mert elbeszéléseiben és elemzésében egyetlen hatalmas háborúra összpontosított. A Kr. e. 400 és 338 közötti évek görög történetíróinak számos rövid hatású, a peloponnészoszi háború árnyékában zajló eseményeket kellett feldolgozniuk, amelyeknek nem sikerült „thuküdidészi történetírói sikereket elérniük”. Az ezután következő történetírók munkásságát a Hellasz története (Hellénika) elnevezéssel illette az utókor. Ezek a munkák bizonyos értelemben mind Thuküdidész művének folytatásai voltak: Kratipposz és Theopomposz Kr. e. 394-ig, Xenophón pedig Kr. e. 362-ig írta meg a görögök történetét. Ezek a szerzők egy olyan korszakkal foglalkoztak, amelyben a polisz válsága még csak közeledett, és úgy tűnt, hogy a görög városállamok világa elég szilárd ahhoz, hogy örök időkre fennmaradjon.

Xenophón a megszokott emberi élet leírására törekedett. *Hellénikája* és *Anabaszisa* egyszerűbb, hagyományosabb tanulságokat fogalmazott meg: az istenekre, szabályokra és értékekre vonatkozó hagyományok ápolásának helyességét hangsúlyozta. Műveiben nem államok vagy hősök, hanem egy csoport egyszerű zsoldos és azok vezéreinek sorsával foglalkozott. *Anabaszisz* című műve pedig tulajdonképpen az egyik első királytükör, ami egy vezető jellemábrázolását tartalmazza. Műveiben a történelmet olyan egyének alakítják, akik cselekedeteik és kiválóságuk révén hatalomra, kimagasló pozícióba emelkednek, majd később, a körülmények véletlene folytán, vagy összeesküvő ellenségeik ármánykodása következtében elbuknak. Xenophón soha nem kutatta azokat a thuküdidészi erőket, amelyek a társadalmi és politikai intézmények sorsát alakítják. Így tulajdonképpen Xenophón tekinthető a historiográfia első életrajzírójának (Xenophón 2001).

A görögök történetfelfogása tekintetében kétfajta történetírói gyakorlat indult hosszú útjára. Az egyik a hérodotoszi volt, vagyis a drámai elemekre való foku-

szálás, a szép költői stílus és a nagy szerkezetben való gondolkodás, ahol a történelmet valami társadalmon kívüli irányítja. A másik a thuküdidészi volt, amely az igazságkeresés zászlóbontása mellett az embert állította középpontba, és annak akarata, vagy – ha tetszik – az emberi természet gyakorolt hatást az események változására, és a források kizárólagos használatán alapult. Mindkettejük alapművére jellemző volt, hogy a történelem kiismerhető és alakítható, s az ok-okozatiság párhuzamán megy végbe. Így a történelem megismerése mellett fontosnak tartották a történelem nevelő természetét, vagyis ha az ember nem ismeri a veszélyt, abból tragédia következik; ha viszont ismeri, akkor el is kerülheti azt.

Római történetírás

A római más szellemiségű nép volt, mint a görög, és a történelmi felfogás tekintetében nem mutatott olyan kreativitást, mint a tudomány más területein. Az antik történetírói gyakorlatok közül a Hérodotoszi vonalat képviselték – költői megfogalmazások, a múlt hőseinek keresése és dicsőítése, mindenekelőtt pedig morális szempontú nevelési szándék. Ebben a tekintetben pedig az alapos forrásfeltárást és a forráskritikát nem tartották fontosnak. Ezek mellett a „sine ira et studio”, a harag és elfogultság nélkül, vagyis a pártatlanság elvét sem követte a római történészek többsége.

Tacitus történeti felfogásában az antik történetírás hérodotoszi vonásai voltak jellemzőek. A történelem szerinte az élet és a nevelés leghatékonyabb tanító mestere. Azt hangoztatta, hogy bölcs dolog mások tapasztalataiból megtanulni az előnyünkre szolgáló leckéket.

Mert minden nemzetet és várost a nép vagy az előkelők, vagy egyesek kormányoznak: az ezekből kiválogatott és összetársított köztársasági formát dicsérni könnyebb, mint megvalósítani, vagy ha megvalósul, nem lehet tartós. Hajdanában tehát, a népuralom idején, vagy midőn a senatorok kezében volt a hatalom, ismerni kellett a sokaság természetét, és hogy miképpen lehet mérséklettel vezetni, s akik a senatus és az optimáták gondolkodását legjobban kitanulták, a helyzetet ismerők és bölcsek hírében állottak: éppen úgy most, mikor megváltozott a köz állapota, s a római állam nem más, mint ha egy ember uralkodnék, mégis hasznos lehet ezeket felkutatni és megőrkíteni. Kevesen tudják ugyanis belátásukkal a tisztes dolgot az aljastól, a hasznost az ártalmastól megkülönböztetni: a többség mások tapasztalataiból okul. Egyébként mindez amennyire hasznos, éppoly kevésbé szórakoztató. Mert országok leírása, a csaták sok viszontagsága, a vezérek dicső vége leköti és felélénkíti az olvasók figyelmét: mi szörnyű parancsokat, szüntelen vádaskodásokat, álnok barátságokat, ártatlanok vesztét és a pusztulásnak ugyanazokat az okait soroljuk egymás után; közben mindenki a dolgok egyformaságát és a csömört érzi. Ehhez járul, hogy a régi írókat ritkán ócsárolják, és senkit nem érdekel, hogy a pun vagy a római sereget magasztalják-e lelkesebben, de sokaknak, kik Tiberius uralkodása alatt büntetést vagy gyalázatot szenvedtek, még élnek utódaik, vagy a családok már kihaltak ugyan, mégis akadnak olyanok, kik erkölcs-eik hasonlatossága miatt azt hiszik, hogy mások gonosztetteit nekik hányják a szemükre.

A dicsőségnek és az erénynek is vannak ellenségei, mert mindkettő túlságosan közelről világít rá az ellentétére (Tacitus: *Annales* IV. könyv, 33. fejezet).

Tacitus műveinek írásakor – az átlag római kor történétíróihoz képest – forrásokra is támaszkodott, hiszen számos történeti forrást, emlékiratot, beszédet használt fel. De saját tapasztalataira, a provinciákban szerzett ismereteire, kortársainak szóbeli elbeszéléseire is támaszkodott. A műveiben szereplő források felületes kritikáját azonban jól jelzi, hogy a részrehajlás kerülésének az elvét, amelyet ő fogalmazott meg, még neki sem sikerült betartania, vagyis hajlamos volt az egyoldalúságra (pl. elfogult volt az arisztokratikus köztársaság javára, illetve a személyeskedéstől sem riadt vissza).

Ritka kivétel volt a római történétírás nagyjai között Polübiosz, aki görög származású volt ugyan, de Rómában élt a Kr. e. második században. Rabszolgaként került Rómába. Kritikusan tekintett a görögökre, mert nem tudtak egységes államot létrehozni, sőt mi több, a poliszok egymással is rivalizáltak. Ezzel szemben csodálta a rómaiakat, hogy egy nagyszerű államot alapítottak, vagyis figyelemreméltónak találta, hogy kiegyensúlyozott hatalmi ágakat hoztak létre. Mindemellett nem látta lehetőségét az egyeduralomnak és az elfajult demokráciának, egyszóval a „fejetlenségnek”. Történeti munkái megírása során a thuküdidészi vonalat képviselte, azaz a források elsőbrendűsége, a pártatlanságra való törekedést és az érvek racionális magyarázatokban való megfogalmazását részesítette előnyben. Munkásságának úttörő hozadéka a történétírás története tekintetében, hogy megfogalmazta a történelmi folyamatok törvényszerűsíthetőségét, illetve rendezhetőségük alapján a jövő prognosztizálhatóságának az elvét is. Polübiosz *Történelem* című munkájának – saját bevallása szerint is – a célja nem az egyes történeti korszakok, hanem az egész világtörténelem ábrázolása volt. Polübiosz a római terjeszkedés jóvoltából megtette azt a döntő lépést, hogy a földrajzilag elszórt történeteket egyetlen egységben tárgyalja. Vagyis földrajzilag különálló cselekvési tereket illesztett egyetlen átfogó összefüggésbe, amellyel ugyan alapvetően kivonta magát az egyedi tapasztalás alól, azonban a történelmet úgyszólván magasabb szintre emelte, így bizonyos tekintetben a világtörténelmi szintézisek archetipusát teremtette meg. Azóta a földrajzi pontosság nem csupán minden történétírás előfeltétele, hanem mondhatni elengedhetetlen része (Polübiosz 2002). A pontosságot tehát Polübiosz mindennél fontosabbnak tartotta, olyannyira, hogy művében is hangoztatta: a történész felkészültsége tudja csak garantálni a pontosság kritériumát, vagyis a történésznek jártasnak kell lennie abban, amit éppen kutat.

A történétíró még ha autopsiával (saját szemével való látással) is rendelkezik, ha tapasztalatlan, komoly hibákat követhet el. Hiszen hogyan értékelhet valaki helyesen egy harcrendet, egy ostromot vagy egy tengeri ütközetet, és hogyan értheti meg a szemtanúk beszámolóit a részletekről, ha ő maga nem jártas az efféle dolgokban? A kérdező szerepe ugyanis az elbeszélés megszerkesztésében legalább olyan fontos, mint a szemtanúé, hiszen a részletek gondos összeillesztése lendíti előbbre az elbeszélést lépésről lépésre. A tapasztalatokkal nem rendelkező történétíró tehát alkalmatlan a szemtanúk

kikérdezésére. De még akkor sem tudja felmérni, hogy mi történt, ha ő maga is jelen volt az eseménynél (Polübiosz 2002, 442).

Polübiosz műve a második pun háború befejezésétől a Makedónia fölött aratott római győzelemig terjedő időszakot örökítette meg, azonban sokkal inkább szólt Róma felemelkedésének többszempontú vizsgálatáról. Polübiosz rajongott Róma sorozatos diadalai, katonai és diplomáciai hadviselésének megállíthatatlan sikere-
iért. Abban találta meg a magyarázatot, hogy a rómaiak politikai rendje az egykorú államformák – monarchia, arisztokrácia és demokrácia – legjobb vonásait egyesíti, s ezáltal minden ellenfelénél rugalmasabb és ütőképesebb hatalmat hozott létre. Helyesen ragadta meg a jogi felépítmény egyes jellemzőit, a társadalmi valóság mélyében azonban más gazdasági hajtóerők működtek. Rómának sikerült a függőség és érdekeltség, a hatalmi kényszer és az anyagi előnyök összekapcsolásával olyan bázist kialakítania, amely egységesebbnek s hadászatiilag is erősebbnek bizonyult mind a belsőleg ingatag Karthágónál, mind a fejlődésükben megrekedt balkáni államcsoportoknál vagy Gallia és Hispánia primitív barbár törzseinél, de még a hellenisztikus királyságoknál is (Falusi 2005).

A keresztény történeti gondolkodás térhódítása előtt az utolsó nagy történet-
írással kapcsolatos művet a 2. században élt híres szatirairó, Lukianosz fogalmazta meg. Lukianosz munkássága során sok mindennel foglalkozott, főként szatírái váltak híressé az utókor számára, de írt verseket, novellákat, életrajzokat és rétorikai tankönyveket is kiadott. A történeti munkával kapcsolatosan a *Hogyan kell történelmet írni?* című művében foglalkozott. Ebben összefoglalja a történetírókkal szemben támasztott elvárásait. Kiindulópontja egy Abdérában történő járvány, amely után – szerinte – mindenki történetírónak csapott fel, hogy megörökítsék az eseményeket, s egyben kigúnyolja a sok önjelölt történészt.

Ha lehet egy dolgot – mint mondani szokás – egy másikkal egybevetni, az abdériai nyavalya sok művelt főt megtámadott napjainkban. Nem tragédiát szavalnak – kisebb bolondság volna, ha mások egyébként szép jambusait zengenék csupán, hanem mindenki történetírónak csapott fel, mióta elkezdődtek a mostani események: a háború a barbárok ellen, az arméniai vereség meg az egymást érő diadalok; csupa Thuküdidész, Hérodotosz és Xenophón vesz körül bennünket. Bizony, úgy látszik, igaz a mondás, hogy „a háború minden dolog atyja”, ha ennyi történetírót nemzett egy csapásra. [...] A legtöbbjük ugyan úgy véli, nincs szüksége semmiféle intelemre. Miként a járáshoz, a látáshoz vagy az evéshez sem kell semmiféle tudomány, úgy történelmet írni is egészen egyszerű, könnyű és mindennapos dolog – vélik – annak, aki el tudja azt mondani, ami történik. Csakhogy azt bizonyára magad is tudod, barátom, hogy a történetírás éppen nem tartozik az egyszerű és vaktában végezhető tevékenységek közé. Bizony, ha van olyan műfaj, amelyhez nagy műgondra van szükség, hogy valaki – amint Thuküdidész mondja – örökéletű művet alkosson, akkor ez az (Bollók 1974, 590).

A bevezetőt követően Lukianosz művét két részre oszthatjuk. Az első felében megfogalmazza azokat a hibákat, amelyeket egy történetíró elkövethet, s megfogalmaz-

za, hogy a jó történetírói munka érdekében ezeket hogyan kell elkerülni. A második részben pedig a jó történész ismérveit veszi sorra.

Két feladata van a jó tanácsnak: megmondja, mit tegyél, és mit kerülj. Szóljunk hát először arról, amit a történetírónak kerülnie kell és a művéből gondosan kigyomlálnia; aztán elmondjuk azokat a tanácsokat is, amelyeket ha megfogad, nem véti el majd a helyes és célravezető utat: hogyan kezdje a művét, milyen sorrendben tárgyalja az eseményeket, milyenek legyenek arányai, miről hallgasson, és mit részletezzon, mit célszerű csak megemlíteni, s hogyan adja elő és szerkessze meg az egészet. Ezekről és hasonló kérdésekről majd később szólnunk; most beszéljünk a rossz történetírókra jellemző hibákról. Ami az irodalmi művek általános hibáit illeti: a stílus, az arányok, a gondolatok és sok más egyéb fogyatékoságát hosszadalmas volna felsorolni, s nem is illenék jelen témánkhoz, hiszen ezek a hibák – mint mondtam – minden műfajban előfordulnak. [...] Elsőnek nézzük meg azt, mekkora hibát követnek el sokan, midőn az események taglalásáról megfélekedve az uralkodókat és hadvezéreket magasztalják terjengősen. A honfitársaikat az egekig magasztalják, az ellenséget pedig mérték nélkül ócsárolják. Ezek nincsenek tisztában azzal, hogy a történelmet és a magasztaló beszédet nem keskeny szoros vagy vékony fal választja el, hanem vastag várfal magasodik köztük. Zenei kifejezéssel: két oktávra vannak egymástól. Míg a dicsőítő beszéd íróját az érdeklő csupán, hogy magasztalja a dicsőített személyt és hizelegjen neki, s mit sem törődik vele, ha célját hazugsággal éri el, addig a történelmi mű nem bírja el még a véletlen tévedést sem, akármilyen kicsi is, mint ahogyan – az orvosfélék szerint – a légcsőbe sem szabad kívülről semminek bejutnia (Bollók 1974, 591–592).

Elsősorban a történelmi megismerés szándékára figyelmeztet minket Lukianosz, vagyis arra, hogy az igazságkeresés útjáról nem tántoríthatja el semmi. Függetlenül attól, hogy a történész mint ember mit gondol az egyes kérdésekről, a munkája megírása során magától és más külső körülménytől is függetlenül kell kutatását. Mindez nemcsak világlátásbeli különbségeket jelent, hanem az érzelmek kivonását is. Az érzelmek kifejezésének a megléte szerinte a költői és írói mentalitáshoz tartozik, nem pedig a történetíráshoz.

Továbbá azt sem tudják ezek – úgy látszik –, hogy a költészetnek és a költeményeknek mások a sajátos feladatai és törvényei, mint a történelemírásnak. Ott tökéletes a szabadság, s csupán az az egy szabály van, ami a költőnek tetszik. [...] Ha azonban a hízelgés beférkőzik a történetírásba, mi más lesz belőle, mint prózában írt költészet, mely elvesztette a zengését, s a ritmus híján még jobban kiütözközik belőle a talpnyalás? Bizony nagy, sőt óriási hiba, ha a történetírást nem tudjuk megkülönböztetni a költészettől, s belevisszük amannak kellékeit: a kitalált mesét, a magasztalást és az ezzel járó túlzásokat. [...] Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a dicsőretnek egyáltalán nincsen helye egy történelmi műben, ám megfelelő alkalommal és mértékkel kell alkalmazni, hogy a későbbi olvasók ne ütközzenek meg rajta. Egyáltalán, az utókor ítéletéhez kell igazodni, amint kissé alább ki is fejtjük. Vannak, akik azt hiszik, hogy a történelmi művet egyszerűen szét lehet választani két összetevőre: a szórakoztatásra és a tanulásra. Emiatt szönek bele magasztalásokat is, hogy elgyönyörködtessék és megörvendeztessék az olva-

sót, amikor ezekre bukkan. Látod, mekkorát tévednek? Először is, hibás a felosztásuk: a történetírásnak egyetlen feladata és célja a tanulság; ezt pedig csupán az igazság biztosítja. [...] A történetírás tehát sok rajongót szerezhet magának, ha gyönyörködtet is; amíg azonban betölti egyetlen hivatását, tudniillik az igazság feltárását, a szépséggel nem sokat törődik. A történetírónak az az egyetlen feladata, hogy mindent úgy mondjon el, ahogyan megtörtént. Még ha egyénileg gyűlöl is valakit, sokkal fontosabbnak kell tartania a közérdeket, és az igazságot többre kell becsülnie az ellenszenvénél. Ha meg kedvel valakit, nem kíméli akkor sem, ha hibázott. Ez kell, hogy jellemezze a történetírót, ahogyan mondtam. Ha valaki történetírásba kezd, csak az igazságnak szabad áldoznia, semmi mással nem kell törődnie. Egyetlen mértékegység, egyetlen pontos mérce: ne a mostani közönségre figyelj, hanem írásod későbbi olvasóira (Bollók 1974, 593–609).

Lukianosz szerint az elsődleges hiba, ha történész a művét a mindenkori jelennek írja, vagyis ez a rákfenéje annak, hogy a véleményét nem restelli beleszóni munkájába. Annak érdekében, hogy a történész jól végezze munkáját, Lukianosz a bíró munkájához hasonlítja a történész mesterségét, jobban mondva a bíró munkájának az addig megtett pontjái, míg az ítéletet kimondja, amit a történésznek kerülnie kell.

Legyen hát a történetíró bátor, megvesztegethetetlen, független, a szólásszabadság és az igazság barátja. A fügét hívja fügének, a tálat tálnak, amint a vigjátékban mondják. Ne adjon se haragra, se barátságra, ne sajnáljon, ne kíméljen, ne szégyelljen semmit, ne alázkodjék meg senki előtt. Legyen igazságos bíró, jóindulatú mindenkihez, de egyik félt se részesítse méltánytalan előnyben. Mint hazátlan idegennek kell írnia a könyvét, aki nincsen alávetve sem a törvényeknek, sem az uralkodónak. Ne azzal törődjék, mit gondolt ez vagy az, hanem azt kell megmondania, hogy mi történt. Thuküdidész nagyon jól leírta ennek szabályait, és különbséget tett a történetírás erényei és hibái között. Bár látta, hogy Hérodotoszt olyannyira szeretik, hogy köteteit a Múzsákról nevezték el, mégis inkább örök értékű munkát kíván írni – mondja –, semmint csillogó remeket a saját kora számára (Bollók 1974, 611).

Lukianosz intelmeihez hozzátartozott az is, hogy a történész miként írja műveit, mire figyeljen oda. Fő szempontoknak a történész pártatlanságának a státuszát és a szüntelen igazságkeresést határozta meg, s azt minden tekintetben, még a történeti művek nyelvezetében is elengedhetetlennek találta.

Ami a nyelvi kifejezést illeti, ha történelmet akar írni, ne csiszolja örökös körmondatok, nyakatekert gondolatmenet és egyéb szónoki fogások segítségével szenvedélyesre és harapósra, hanem fogja nyugodtra. Gondolatmenete legyen egységes és logikus, beszédmódja világos és közérthető, fejezze ki tárgyát a legvilágosabban. [...] Miként a történetíró gondolkodása elé a függetlenséget és igazságosságot állítottuk normaként, stílusának is az az egyetlen feladata, hogy világosan és szemléletesen adja elő az eseményeket. Ne használjon se homályos vagy szokatlan, se vásári, kocsmai szavakat; írjon úgy, hogy a tömeg is megértse és a műveltek is dicsérjék. Felékesítheti írását szerény költői képekkel, de ne legyen bennük semmi erőltetett, különben elszózott húsveshez hasonlít majd a műve (Bollók 1974, 611–612).

A történelmi munkát Lukianosz is a források igényes feltárásában és helyes mérlegelésükben látta, amely visszatükröződik a szövegekben és a mondanivalóban. Ekkor természetesen nem léteztek még a mai értelemben vett levéltárak, így a források alatt hús-vér szemtanúkat értett. Tehát azok kiválasztását kulcsfontosságúnak tartotta. Kitért továbbá a komplexitásra, tehát a felületes munkák írásától óvta a leendő történészeket. A jó történelmi munkát egy tükörhöz hasonlította, amely egy az egyben visszaadja, amit ábrázolni akar, vagyis a bonyolult dolgokat sem érdemes leegyszerűsíteni, s az egyszerű eseteket sem kell bonyolítani. A történész célja, hogy időtálló munkát alkosson, hogy ne csak kortársai tartsák jó történésznek, hanem a jövő generációi is mérföldkőnek tekinték munkásságát.

A tényeket nem vaktában kell összeszedni, hanem fáradságos és kitaró munkával kell tudakozódni felőlük, elsősorban azoktól, akik szemtanúként maguk is ott voltak. Ha erre nincs lehetőség, akkor azokat kell meghallgatni, akik a legmegbízhatóbban tudják elmondani, s nem képzelhető róluk, hogy rokonszenvből vagy ellenszenvből elhallgatnak vagy hozzátoldanak valamit ahhoz, ami megtörtént. Itt már aztán éles szem és összehasonlítgatás kell ahhoz, hogy a valószínűbbet válasszuk ki. Miután valamennyi, vagy a lehető legtöbb részletet összeszedte, előbb vázlatot készítse, vázolja föl a pusztá és még tagolatlan törzset. Aztán rendezze el, munkálja ki, hogy szép legyen, színeze ki stílusával, adjon neki formát és arányokat. [...] Mindezek tetejébe legyen arányérzéke. Ne váljék unalmassá, a témaváltásnál ne legyen ügyetlen és kapkodó, hanem könnyed. Itt állítsa meg az eseményeket és váltson át másra, amikor szükséges, aztán szabadon térjen vissza ismét, ha ide szólítják az események. Mindenhová siessen, amennyire lehet, legyen egyidejűleg mindenütt, röppenjen át Arméniából Médiába, onnan egy szárny-csapással Ibériába, aztán meg Itáliába; ne maradjon le egyetlen fontos mozzanatról sem. Olyan legyen, mint egy fényes, tiszta és éles rajzú tükör, mutassa a tárgyakat úgy, ahogy felfogja az alakjukat, ne hamisítsa meg sem a színeket, sem a formákat. [...] Ilyen a történetíró feladata is: rendezze el szépen az eseményeket, és állítsa elének őket olyan világosan, amennyire képes. Ha ezután az olvasó látni véli azt, amit leírt, és dicséri ezért, akkor és csak akkor dolgozott jól, és kapta meg a történetírás Pheidiaszának műve a megérdemelt dicséretet. [...] Egyszóval erre ügyelj és ne a jelent, amikor írsz, hogy a kortársaid magasztaljanak és tiszteljenek, hanem tartsd a szemed előtt az összes kort, és az utókornak írd, attól várd írásod jutalmát, hogy majd azt mondják rólad: Ez bizony független gondolkodású ember volt, nem tett lakatot a szájára, nem ismerte a szolgálékütséget és a hízélgést, hanem az igazság volt a mindene (Bollók 1974, 612–616).

Összegzés

Sokat elmond az antik történelmi gondolkodásról, hogy a kereszténység megjelenése előtt egy sokoldalú satíráíró, Lukianosz foglalja össze, és ezzel útnak indítja a történetírás mesterségének a meghatározásait. Ezzel együtt a múltól való vélekedésünk egyidejű az emberiséggel, hiszen a kérdés, hogy kik vagyunk és honnan jöttünk, mindig minden kor emberét foglalkoztatta. Valamikor sikerült egy egzakt választ találni, de többnyire az emberi fantázia korlátlanságának az áldozatául estek

a múlttal foglalkozó kérdések. Ennek következtében pedig arra a felvetésre, hogy mi a történész feladata, mi a mesterségének tárgya, és hogyan tudja munkáját jól elvégezni, nem lehet egymondatos definíciót alkotni, s talán sokkal könnyebb azt gyakorolni, mint meghatározni. Tanulmányomban igyekeztem összeszedni a legfontosabb meghatározásokat a történészi munkával kapcsolatban, ezek azonban főként általános megállapítások, mintsem specifikus megoldások – de talán a történészi szakma is ilyen.

Arra kell azonban törekednünk, hogy ha nem tudjuk pontosan meghatározni a történetírás jó kivitelezésének egyes aspektusait, akkor igyekeznünk kell megérteni, hogy ennek mi lehet az oka, vagyis a történetírás kialakulásának a körülményeire kell koncentrálnunk. Lévén, hogy a világ nyugati kultúrköréhez tartozunk, így a mi vizsgálódásunk bölcsőjének is az antik görög világot kell tekintenünk. Az első történelminek tekinthető művek, a homéroszi eposzok az ókori görög világ hőseire emlékeztek, amelyeket végtelenül izgalmasnak, tanulságosnak, az ifjúság nevelésében pedig kiváltképpen hasznosnak tartottak, ma pedig egyfajta szépirodalmi relikviának tekinthetők. Homérosz és Hésziodosz történeteiben a főszerep az isteneké, ők alakítják a történelem menetét, őket kell megismernünk ahhoz, hogy legalább sejteni tudjuk az események végkifejletét. A történetírás azonban fokozatosan az emberi cselekedetek megörökítőjévé vált. Akárcsak Hérodotosz vagy Thuküdidész műveiben az emberi természet, amely a világot alakító tényezővé vált. Valamifajta ésszerűség mentén próbáltak históriát írni, egyrészt időbeli és térbeli terjedelemben szűkebbre szabottá váltak, nem riadtak vissza a sokszínű és sokrétűen tárgyalt ok-okozatiságtól sem. Emellett előtérbe kerültek a források elengedhetlenségére utaló szándékok is. Továbbra is hittek a történelem megismerhetőségében és alakíthatóságában. Az antik görögök történetfelfogása aztán megkezdte idő- és térbeli hódítását, amely kétfajta történetírási gyakorlatot ismert el. Hérodotosz után a drámai elemekre fókuszálás, a szép költői stílus és a nagy szerkezetben való gondolkodás, ahol a történelmet a társadalmon kívüli erő irányítja. A másik a thuküdidészi volt, amely a szüntelen igazságkeresés és emberközpontúsága mellett – Xenophón estében pedig különösen, aki szerint a történelmet csak a nagy emberek alakítják – a források kizárólagos használatán alapult.

A római történetírás nem hatott olyan intenzitással a történészi szakmára, mint az ókori görög. Főként a hérodotoszi vonalat képviselték. Viszont egy idő után a római történetírók is a források megszállottjaivá váltak. Tacitus ugyan már piederstálra emelte a források és azok kritikájának a nélkülözhetetlenségét, a szakmát űző történészek önkritikáját és alázatát azonban nem hangoztatta, így a forráskritikát sem tudta tökéletesen alkalmazni. Polübiosz viszont már a történészi önkritikát, vagyis a pártatlanság és elfogultság kritériumát hangoztatta serényen. Elmondása szerint a történetíró hiteles munkájának előfeltétele, hogy az adott témában járatos legyen.

A rómaiak közül a thuküdidészi elemzés és racionális típusú történetírás mellett foglalt állást Lukianosz a 2. században, aki bár nem volt történész, de neki köszönhetjük az első történetírói módszertant. Megállapításai – a részrehajlás-nélküliség, az egyszerűségekre való törekvés, az összefüggések átláthatóságának hangsúlyozása és a pontosság nélkülözhetetlensége – ma is elengedhetetlenek a történészi szakma művelésénél.

Összességében tehát ma is meghatározó az antik történelemfelfogás, vagyis a történetírás nyugati értelemben vett bölcsője minden bizonnyal az ókori görögöknél keresendő. A Római Birodalom hanyatlásának az időszakában az antik történetírás forradalmi változásokon ment át, ami a kereszténység megjelenésének volt köszönhető. Ennek az első nyilvánvaló eleme az időszemlélet változása volt, mely elindította a történetírás első műhelyeit, ahol már nem csak egy-egy személy elhivatottságán múlott az események feljegyzése. A következő részben a történeti gondolkodás kereszténységtől a felvilágosodásig terjedő változásairól fogok írni.

Irodalom

- Bollók János (1974): *Lukianosz összes művei*. Budapest: Magyar Helikon.
- Breisach, Ernst (2004): *Historiográfia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Carr, Edward H. (1961): *What Is History?* New York: Random House Inc.
- Collingwood, Robin G. (1987): *A történelem eszméje*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Falusi Róbert (2005): *Az antik világ irodalmi*. Budapest: Neumann Kht. Letölthető: <https://mek.oszk.hu/04700/04714/html/index.htm>
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (2006): *Történetelmélet I–II*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hérodotosz (2000): *A görög–perzsa háború*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hésziodosz (1955): *Munkák és napok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hésziodosz (1967): *Istenek születése – Theogónia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Homérosz (2000a): *Iliász*. Szentendre: Interpopulart Könyvkiadó. Letölthető: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/homerosz/iliasz/html/>
- Homérosz (2000b): *Odüsszeia*. Szentendre: Interpopulart Könyvkiadó. Letölthető: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/kulfoldi/homerosz/odusszea/html/>
- Kávássy Sándor (2005): *Bevezetés a történettudományba*. Kézirat. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nietzsche, Friedrich (1992): *A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról*. Athe-neaum I., 1992/3.
- Platón (1984): *Összes műve I–III*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Polübiosz (2002): *Polübiosz történeti könyvei*. Máriabesenyő – Gödöllő, Attraktor Kft.
- Romsics Ignác (2011): *Clio bővületében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tacitus (1961): *Annales*. Budapest: Gondolat Kiadó. Letölthető: <https://mek.oszk.hu/04300/04353/html/>
- Thuküdidész (2006): *A peloponnészoszi háború*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Xenophón (2001): *Történeti munkái*. Budapest: Osiris Kiadó.

